

Modellen in de Psychoanalyse

College 11 - lesnotities

Klinische structuren

Lacan oriënteert zijn theorie over de betekenaar heel sterk op het tekort: zowel het verdeeld subject als het object a komen voort uit een mislukking om het Reële te vatten met de betekenaar. Deze mislukking is structureel, omdat elke talige benoeming van het Reële een misslag inhoudt. Desalniettemin heeft de weg die hierbij in de tussentijd wordt afgelegd een belangrijke structurerende impact binnen het veld van het Symbolische. Er duiken met name patronen op in hoe we de betekenaar gebruiken. Deze patronen keren zowel terug in onze verhouding met de Ander (zijnde: de taal, het onbewuste en de eerste en tweede Ander), als in onze positie ten aanzien van drift en *jouissance*. Lacan benoemt deze patronen als klinische structuren.

Globaal maakt Lacan een onderscheid tussen 3 klinische structuren: neurose, psychose en perversie. Dit model inzake klinische structuren staat centraal in Lacan's werk uit de jaren 1950. Later zet hij sterk in op trans-structurele redeneringen waar de singulariteit van de casus centraal komt te staan, maar blijft het structurele onderscheid tussen neurose, psychose en perversie grotendeels behouden.

De focus op singulariteit brengt met zich mee dat het situationeel afhankelijk en tijdsgebonden karakter van iemands functioneren sterker op de voorgrond komt te staan, evenals de precieze manieren waarop het Reële, het Symbolische en het Imaginaire met elkaar samenhangen in iemands functioneren. Vooral in Lacan's latere onderwijs komen deze punten sterk onder de aandacht. De zogenaamde verknoping tussen de drie registers staat dan centraal, terwijl het primaat van het Symbolische aan belang verliest.

De terminologie 'neurose, psychose, perversie' maakt duidelijk dat het psychoanalytisch structuur-denken aansluit bij de vormen van psychopathologie die de klassieke psychiatrie onderscheidt. Het voordeel hiervan is dat we de psychoanalytische benadering gedifferentieerd kunnen inzetten naar gelang het type psychiatrische aandoening. Tegelijk is deze drieledige opdeling ook grofmazig genoeg om vervolgens subtypes te onderscheiden, terwijl ook ruimte overblijft om op casus-niveau te verfijnen.

Als we de structuur in iemands functioneren karakteriseren, doen we aan differentiaal diagnostiek. We wegen dan af bij welke vorm van structuur iemands functioneren het beste past.

Deze klinische structuren zijn spontaan opduikende functioneringspatronen. Ze komen tot uiting in hoe iemand eigen symptomen ervaart, omgaat met subjectief lijden en zich in de overdracht situeert. We bestuderen dergelijke structuren door diverse aspecten van iemands functioneren gedetailleerd in kaart te brengen. Concreet gaat het dan om hoe iemand de taal gebruikt, betekenis verleent, zich al dan niet schikt in conventies, omgaat met lichamelijkheid en lijfelijkheid, sociale contacten ervaart, afweer ontplooit, Ik-gerelateerd spreken ontwikkelt, de figuur van de ander in rekening brengt en omgaat met de intentionaliteitsvraag en de verschillende existentieivragen. Hoewel iedereen op het vlak van *jouissance* en onbewuste te maken krijgt met dezelfde dilemma's, menen we met Lacan dat er verschillen optreden in de manier waarop deze vorm krijgen in het concrete functioneren.

Een klinische structuur is geen 'ziekte' of '(persoonlijkheids-)stoornis', maar een karakteristiek stramien dat opduikt in de vormgeving van de band tussen subject en Ander. Als verhoudingsmodaliteit is een structuur ook geen synoniem voor individualiserende begrippen als 'persoonlijkheid' of 'karakter'. Het is een begrip om expliciet niet-psychologiserend en niet-biologiserend in te vullen. Structuur zegt niet iets over de 'diepte' of het 'onderliggende' van wat we observeren. Een structuur is geen vooraf gegeven kern die opduikt. Structuur is daarentegen een 'oppervlakte' begrip dat ons louter iets vertelt over de logische samenhang die we luisterend en observerend onderzoeken. Structuur is ook geen causaal voorspellend concept. Mensen doen en ervaren geen dingen omdat er een bepaalde structuur in hun functioneren zit. Structuur is slechts een verklarend begrip: het zegt iets over de interne logica van wat reeds ontstaan is. Indien we structurele patronen in iemands functioneren onderkennen, rijst uiteraard de verwachting dat toekomstig functioneren zal lijken op eerder functioneren. Hier toont zich de herhaling die we sowieso in ieders functioneren kunnen vaststellen. In het verlengde van Deleuze gedacht, impliceert herhaling niet dat er een generaal of een commandocentrum zou zijn die de herhaling aanstuurt. De baning zelf zorgt voor een ijking in de weg die wordt gevolgd.

Wanneer Lacan spreekt over structuren, dan vertrekt hij slechts van hoe dat begrip ruimer wordt ingevuld door structuralistische denkers. Een structuur is een kenmerkend geheel van onderlinge verhoudingen binnen een set relevante elementen. Antropologen zullen spreken over een structuur wanneer ze bijvoorbeeld duidelijke patronen vinden in hoe mannen en vrouwen met elkaar omgaan in een bepaalde (sub)cultuur. Literatuurwetenschappers op hun beurt, zullen

bijvoorbeeld spreken over structuur wanneer ze vaststellen dat sprookjes en sagen een typisch patroon volgen.

In zijn Seminarie III definieert Lacan (1955-1956, p. 183) structuur als "een groep elementen die een covariante set vormen [...] Een structuur wordt altijd gevormd door iets dat coherent is te koppelen aan iets anders dat er complementair mee is". Conform deze redenering bestaat een structuur uit een geheel van onderlinge relaties tussen een vaste set van elementen. In een groepje met de elementen A, B en C is er sprake van structurele relaties indien de drie elementen zich onderling consistent gedragen. Veranderingen in A hebben bijvoorbeeld altijd een effect op B en worden verder ook beïnvloed door wat er zich afspeelt op het niveau van C.

Gezien het begrip structuur slechts betrekking heeft op patronen in iemands functioneren, moeten we ook opletten om het begrip niet personifiërend en niet reïficerend te gebruiken. Structuur is een concept waarmee de clinicus zijn denken kan organiseren, geen ontologisch gegeven dat de waarheid over een patiënt zou vertellen. De waarheid is voor iedereen slechts gelegen in het gemis waar we mee kampen.

Desalniettemin schakelen Freud en Lacan – en vele psychoanalytici in hun spoor – regelmatig over op personifiërend taalgebruik. In plaats van te spreken over structuur als 'oppervlakkig' type functioneringsmodaliteit lijkt er dan sprake te zijn van een bepaald type persoon: 'de neuroticus', 'psychoticus' of 'pervert'. Dit getuigt van verfoeilijke conceptuele slordigheid.

Structuur en het Symbolische

Cruciaal aan Lacan's werk uit de jaren 1950 is dat hij het begrip structuur aan de betekenaar koppelt. Het Symbolische impliceert een inherente ordening, die tot uiting komt in de structuren die we binnen fenomenen kunnen onderscheiden: "de notie structuur is op zichzelf reeds een manifestatie van de betekenaar [...] wanneer we een structuur analyseren dan is het altijd op zijn minst idealiter een kwestie van de betekenaar" (Lacan, 1955-1956, p. 183-184).

Deze koppeling tussen structuur en betekenaar is cruciaal. Het leert ons dat structuur slechts te maken heeft met een bepaalde ordening van het Symbolische en dus niet met een probleem op het vlak van het Reële of het Imaginaire. Neurose, psychose en perversie impliceren geen andersoortig Reële waar iemand mee te maken zou hebben. Ongeacht de aard van de symbolische structurering, heeft iedereen af te rekenen met dezelfde universele problematiek van niet-bestaan en met dezelfde soort wanordelijkheid op het niveau van de drift. Het

structuur-denken houdt in dat er slechts verschillen opduiken in ons defensieve gebruik van de betekenaar wanneer we omgaan met dit Reële.

Verder brengt de koppeling tussen structuur en betekenaar ook met zich mee dat we een kompas hebben om mensen hun realiteitsbeleving te bestuderen. De realiteit die we ervaren, bestaat uit de beelden en ideeën die we hebben over onszelf, anderen en de wereld die ons ruimer omgeeft. Deze realiteitsbeleving varieert tussen de extremen van conventionaliteit en excentriciteit en kan binnen ons persoonlijke leven grillige vormen aannemen. Zo kan iemand zich op bepaalde momenten zoon van God voelen, terwijl hij op andere momenten meent dat hij een gewone sterveling is. Sommigen zullen zich op bepaalde momenten van hun leven weinig of geen vragen stellen bij het leven terwijl ze op andere momenten doordrongen zijn van een diepe zinloosheid. Conceptueel gedacht situeert deze realiteitsbeleving zich op het niveau van het betekende. Het structuur-denken houdt in dat we vertrekken van de premisse dat de betekenaar het betekende bepaalt. Dit impliceert dat we ons bij de studie en behandeling van psychopathologie niet enkel richten op de inhoud van de ideeënwereld. We richten ons vooral op hoe de realiteitsbeleving vorm krijgt vanuit de patronen die spelen op het niveau van het Symbolische.

Wanneer Lacan zich op de differentiële structurering van het Symbolische richt, dan is het vooral de transitie uit de vadermetafoor die centraal komt te staan. Het verschil tussen neurose, psychose en perversie ligt in hoe al dan niet een houvast wordt gevonden in conventies en wetmatigheden zoals overgedragen via de tweede Ander.

Freud daarentegen heeft een meer psychologische focus. In zijn bespreking van verschillen tussen soorten psychopathologie staan psychodynamische spanningen centraal, zoals conflicten tussen Ik en Es, of de afweer van het Ik tegenover onbewuste voorstellingen. Deze benadering impliceert een sterk individuele gerichtheid, en bestudeert kenmerkende psychologische afweer- of defensiemechanismen.

Lacaniaans gedacht ligt het accent in deze benadering al te sterk op het Imaginaire. Reïficatie en een personifiërende focus vormen hierbij de grote valkuil. Lacan's structurele benadering van neurose, psychose en perversie vertrekt van Freud, maar kiest voor een studie van de symbolische patronen die tot uiting komen in de verhouding met de Ander.

Freud en de psychologische afweermeechanismen

De Verdringing is in Freuds redenering het meest tekenende afweermecanisme voor de neurose. Deze vorm van defensie bestaat uit een volgehouden poging om onlustvolle voorstellingen te vergeten door ze uit de bewuste aandacht te bannen. Het effect is dat voorstellingen onbewust zullen insisteren en het eigen functioneren van binnenuit belagen. Verdrongen voorstellingen zoeken expressie via restproducten van het psychisch leven, zoals dromen, symptomen en versprekingen. Deze tonen dat neurose een problematiek is van een Ik dat maar moeilijk overweg kan met driftmatig sterk beladen voorstellingen.

De casus van Elisabeth von R. is daarbij illustratief: na de dood van haar zus wordt ze passioneel verliefd op haar schoonbroer. Dit kan ze voor zichzelf niet tolereren, wat de afweer in gang zet. Haar symptomen zijn als symbolen die blijvend naar de situatie van de verliefdheid verwijzen. Echter, zonder haar persoonlijk verhaal als relevante herinneringscontext kan de zin van deze symptomen niet gevat worden.

Een ander voorbeeld vinden we in Freuds Dora casus¹. Dora (Ida Bauer) gaat als zestienjarige in behandeling bij Freud omwille van depressieve klachten en meerdere hysterische symptomen, zoals een nerveuse hoest en stemproblemen. De behandeling van Dora bleek niet zo succesvol als een therapeut zou kunnen verhoppen, en precies daarom schreef Freud er een gevalstudie over. Hij wou doorgronden wat er verkeerd gelopen was. Vrij snel wordt duidelijk dat Dora's klachten verweven zijn met een complexe relationele en familiale situatie. Dora's ouders zijn weliswaar nog gehuwd, maar vader houdt er vrij openlijk een relatie op na met de vrouw van een bevriend koppel: mevrouw K. Meneer K op zijn beurt blijkt verliefd op Dora. Dora gaat halfslachtig mee met deze verliefdheid. Ze laat zich zijn aandacht welgevallen maar start geen affaire. Dora en mevrouw K op hun beurt hebben een vertrouwelijke relatie met elkaar en Dora bewondert de minnares van haar vader. Wanneer we ons nu specifiek richten op Dora's nerveuze hoest, dan komt Freud tot de conclusie dat dit symptoom een verdrongen seksuele gedachtegang weerspiegelt. Dora weet dat haar vader een erectiestoornis heeft en tegelijk meent ze dat mevrouw K maar van haar vader houdt omdat hij haar seksueel bevredigt. Freud legt dit aan Dora voor als een tegenstrijdigheid in haar verhaal en zo komen ze uit op haar fantasie dat vader mevrouw K wellicht oraal bevredigt. Freud en Dora koppelen de idee van orale bevrediging aan de idee van een geprikkelde/prikkelende keel en zo komen we bij de hoest die optreedt als reactie op een prikkel in de keel. In Freuds lezing weerspiegelt Dora's hoest dus een gedachtegang over de seksualiteit van haar vader

¹ Freud (1901). Fragment van de analyse van een geval van histerie. Werken, 4, 199-225.

en over orale bevrediging in het bijzonder: onderwerpen waar de jonge dame liever niet aan denkt.

Verwerping en projectie zijn in Freuds redenering de afweermechanismen bij uitstek die de psychose kenmerken. Voor Freud werpen ze een helder licht op de vorming van wanen en hallucinaties. Verwerping wil zeggen dat het voor een Ik radicaal onmogelijk is om bepaalde wensfantasieën en driftimpulsen bij zichzelf te aanvaarden. Daarom worden ze via projectie toegeschreven aan een ander, waarbij vaak tal van vervormingen optreden. Het effect is dat het onbewuste in de psychose niet intrapsychisch wordt ervaren als een verborgen waarheid in zichzelf, maar als een boodschap of een manipulatie die van buitenaf wordt opgedrongen. Het Ik is steevast verwonderd over wat zich langs die weg openbaart, wat illustreert dat het Ik radicaal geen raad wist met bepaalde voorstellingen en impulsen.

Freud² werkt deze redeneerlijn vooral uit in zijn studie over het autobiografische boek van Daniël Paul Schreber (1842-1911), die in 1903 zijn psychotische ervaringen te boek stelde in *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken*³. Schreber was een succesvolle rechter en politicus die tot drie maal toe te kampen had met een zware psychotische inzinking: De eerste keer naar aanleiding van een nederlaag in parlamentsverkiezingen, de tweede keer naar aanleiding van een promotie tot voorzitter van het hooggerechtshof en een derde keer rond de periode dat zijn moeder en echtgenote sterven.

Schrebers psychotische belevingen starten met een ervaring van lichamelijke desintegratie. Deze gaan over in de overtuiging dat de wereld ten ondergaat en dat hij persoonlijk het slachtoffer is van een complot met dreigend misbruik door God en door zijn behandelend arts (dr. Flechsig). De innerlijke rust keert terug op het moment dat Schreber concludeert dat hij de vrouw van God zal worden en een nieuw mensenras uit zijn moederschoot zal ontspringen. Freud leest Schrebers paranoïde wanen als uitdrukking van een defensie tegen een homoseksuele wensimpuls. De gedachte een man lief te hebben was volgens Freud niet te harden voor Schreber. Hij leest diens wanen dan ook als vervormingen van de verworpen wensimpuls "*Ik (een man) heb hem (een man) lief*" (Freud, 1911, p. 392). In de achtervolgingswaan bestaat het protest uit een omkering van de affectkwaliteit: liefhebben wordt haten. Gecombineerd met projectie ontstaat het volgende

² Freud, S. (1911). Psychoanalytische opmerkingen over een autobiografisch beschreven geval van paranoïa ['Het geval Schreber']. *Werken*, 5, 340-409.

³ Schreber, D.P. (1903). *Denkwürdigkeiten eines Nervenkranken*. Leipzig: Oswald Mutze,

denkbeeld, dat aan de basis ligt van de achtervolging: 'ik haat niet de ander, de ander haat mij'. De ervaring van effectief achtervolgd te worden is daarvan dan het bewijs. In de erotomanie krijgen we protest via een overdreven heteroseksuele focus meent Freud: het andere geslacht komt op de voorgrond en projectie zorgt ervoor dat de impuls van het liefhebben als een intentie van een ander wordt ervaren. "Ik merk dat zij mij liefheeft" staat dan als vaststelling centraal, wat leidt tot een fixatie op degene die deze intentie krijgt toegeschreven (Freud, 1911, p. 392).

Loochening is het defensiemechanisme dat Freud centraal stelt in vormen van perversie. Het klassieke voorbeeld waar Freud geregeld naar terugkeert, is het seksueel fetisjisme. Seksueel fetisjisme is een praktijk die bestaat uit het oproepen van seksuele opwindning door aan een fetisj te denken of door deze ritueel aanwezig te stellen in het contact met een seksuele partner. De lijst van objecten die als fetisj kunnen dienen is quasi eindeloos. Vaak richt fetisjisme zich op iets van kledij zoals een schoen, een sluiertje, een lingeriestuk... al dan niet gecombineerd met een specifieke focus op de textuur van het materiaal (leder, zijde, voile...). De fetisjistische enscenering zorgt voor opwindning indien deze, afhankelijk van de persoonlijke voorkeur, voldoet aan specifieke voorwaarden. Voorwaarden kunnen te maken hebben met zintuigelijke sensaties (ruiken, kijken, voelen...), een bijzondere handeling uitvoeren of laten uitvoeren met het voorwerp... In Freuds⁴ interpretatie hangt fetisjisme samen met een specifieke vorm van pre-Oedipale focus: de loocheining van het feit dat de moeder de fallus ontbeert. Freud koppelt dit aan een bepaald type infantiele fantasie van het jongetje dat veronderstelt dat de moeder een penis heeft, waarbij de penis symbool staat voor de fallus, zijnde datgene wat zou kunnen zorgen voor een driftbevrediging. In die fantasie vormt het driftleven van de moeder een gesloten circuit: de moeder heeft alles wat ze nodig heeft om bevredigd te zijn. Fetisjisme bestaat volgens Freud uit een dubbele verhouding ten aanzien van deze fantasie: enerzijds wordt besloten dat de fantasie niet klopt en anderzijds wordt er toch in geloofd. De twee realiteiten die eigenlijk niet verenigbaar zijn, worden naast elkaar voor waar aangenomen. Dit is 'loocheining'. In de fetisjistische praktijk keert deze dubbele houding ook terug. Quasi onvermoeibaar wil de *die hard* fetisjist niets liever dan steeds opnieuw het scenario doorlopen waarbij de fetisj aanwezig wordt gesteld en wordt gemanipuleerd in de omgang met een partner. Langs deze weg wordt het ultieme genot

⁴ Freud, S. (1927). Fetisjisme. *Werken*, 9, 419-424.

geënceneerd. Uit het feit dat het scenario steeds opnieuw herhaald moet worden, wordt echter niet besloten dat de fetisj nooit een definitieve oplossing kan bieden, wat getuigt van loochening.

De structuur van de neurose

In Lacans lezing van Freud heeft het weliswaar zin om typische vormen van afweer te bestuderen, maar niet om daarbij de dieptepsychologische toer op te gaan. Afweermechanismen zijn geen psychologische reacties, maar symbolische patronen die in iemands functioneren ingesleten zijn. Om richting te geven aan het handelen van de clinicus is het veel zinvoller om alle aandacht te richten op de talig georganiseerde uitwisselingspatronen. Hoe deze psychologisch ervaren worden is slechts een effect van de structurele ordening.

In die zin is de Lacaniaanse benadering materialistisch en niet idealistisch van aard. Wat echt telt, is de botsing tussen het door driftprikkel bewogen lijf en impact van detail en de taal op de *jouissance* die zich lijfelijk laat voelen. De materialiteit van de betekenaar staat daarbij centraal, zij het dat de voornaamste impact van de betekenaar bestaat uit het installeren van een tekort en niet uit het beheersen van de lijfelijkheid. Idealistische theorieën daarentegen kennen een primaat toe aan de geest en beschouwen het psychisme en de intimiteit van onze zelf-ander beleving als meest cruciale referentiepunt. Psychoanalytisch beschouwen we deze slechts als een product van de confrontatie tussen lijf en Ander.

Neurose is voor Lacan een vorm van functioneren die het gevolg is van het effectief op zich nemen van de metafoer van de Naam-van-de-Vader. De problematiek van het niet-bestaan (i.e. 'de seksuele verhouding bestaat niet', 'er is geen gemeenschappelijke betekenaar voor de vrouwelijkheid', 'er is geen ultieme Ander als garant' en 'de dood is een kwestie van geloof') en het enigma van het genot van de eerste Ander worden er opgevat als te beantwoorden vragen. Kenmerkend voor neurose, is dat er eens sterke focus op het verlangen verschijnt (Wat wil ik? Wat wil de ander?), met een daarbij horende twijfel (Voldoe ik wel? Doe ik het goed? Is dit wel het juiste?). Deze vragen gaan een normatief bestaan leiden omdat ze gelezen worden vanuit het willen voldoen aan veronderstelde verwachtingen. Symbolisch-fallische identificaties komen centraal te staan. Dit resulteert ook in een Ik-gerelateerd functioneren dat gericht is op geliefd willen worden. Echter, de norm die men als referentiepunt

neemt, heeft steeds ook een verdelend effect: het is nooit dàt. Als resultaat daarvan ontstaat een problematiek van interne verdeeldheid en conflict, waarin men verstrikt raakt.

De verstriking zelf zal zich tonen in een specifieke vorm van psychisch lijden, waarbij veel variatie mogelijk is (lichamelijk onwelbevinden, depressiviteit, angstigheid, relationele problemen, verslavingen als mislukkende ontsnappingspogingen...).

Qua sub-vormen van neurotisch functioneren maakt Lacan in het verlengde van Freud een onderscheid tussen hysterie, dwangneurose en fobie. Los van de vaak karakteristieke reeks symptomen (bijv. hysterie – conversiesymptoom; dwangneurose – twijfelzucht; fobie – vrees voor een specifieke situatie) wordt hysterie vooral gekenmerkt door een worsteling met de vraag naar vrouwelijkheid en de seksuele verhouding; dwangneurose door de vraag van hoe te leven in het licht van de dood en fobie door de zoektocht naar een eigen plek in de opvolging van de generaties.

In het verlengde van Freud beschouwt Lacan hysterie als meest duidelijke vorm van neurotisch functioneren. Daar toont de problematiek van tekort en verlangen zich het sterkste. Veelal draait hysterisch functioneren rond de onbevredigdheid die structureel samenhangt met de drift (*'I can get no satisfaction'*).

Deze focus brengt Lacan⁵ ertoe om Freuds casussen op een andere manier te lezen. Zo hangen de manifestaties van oraliteit bij Dora voor Lacan (1952) bijvoorbeeld heel sterk samen met de vraag naar vrouwelijkheid. Klinisch kunnen we deze oraliteit herkennen in de hysterische symptomen zoals haar hoest, heesheid of stemverlies. Het begrip oraliteit klinkt abstract, maar voor Lacan betekent het dat de lichaamszone van de mond bij uitstek de plek is waar prikkelingen en geprikkeldheid zich het sterkste manifesteren. Dora worstelt volgens Lacan vooral met de problematiek van het zich thuis voelen in en het zich kunnen identificeren met haar vrouwenlichaam. Om tegemoet te komen aan dit dilemma is ze sterk gericht op mevrouw K. Meer nog: volgens Lacan is Dora helemaal niet verliefd op meneer K, maar identificeert ze zich imaginair met hem. Meneer K is maar interessant in zoverre hij de echtgenoot is van mevrouw K. In het licht van het schema van de vadermetafoor en in het verlengde van Lacans bespreking van de Dora-casus in Seminarie IV kunnen we stellen dat het verlangen van mevrouw K het grote enigma is waar ze op botst. Dora is gefascineerd door deze dame, met wie ze vriendschappelijk omgaat en ze

⁵ Lacan bespreekt de casus op meerdere plekken, waaronder hier: Lacan, J. (1952). *Intervention sur le transfert. Ecrits*, pp. 215-226. Paris: Seuil.

verheft haar ook tot haar grote idool. Mevrouw K heeft iets bijzonderlijk vrouwelijks, waar Dora de vinger niet meteen kan op leggen. Lacan (1952, p. 220) stelt dat mevrouw K voor Dora "geen individu" is, "maar een mysterie, het mysterie van haar eigen vrouwelijkheid, meer bepaald van haar lijfelijke vrouwelijkheid". Conceptueel gesteld is mevrouw K een eerste Ander, wiens verlangen een mysterie is. Bijzonder interessant aan mevrouw K is dat ze niet louter een mysterie blijft. De affaire met Dora's vader laat toe om dit verlangen te bevragen. Het meest in het ook springende detail is dat mevrouw K ondanks vaders impotentie toch een relatie heeft met hem. Blijkbaar heeft vader iets dat deze dame echt interesseert. Via haar vader kan Dora dan ook de vraag stellen naar wat er zo verlangend en vrouwelijk is in deze vrouw. Dit resoneert met Dora's uitdaging om haar eigen vrouwelijkheid een plek te geven. Die zoektocht is echter verre van evident en in Lacans lezing zijn de orale lichaamssymptomen een driftuiting die Dora aansporen om haar eigen vrouwelijkheid te erkennen. Door zich op de relatie tussen mevrouw K en haar vader te richten, vermijdt ze deze vraag. Ze metaforiseert daarentegen het verlangen van mevrouw K door er een relationele vraag van te maken. Vandaar, zo stelt Lacan (1952, p. 219), dat Dora zich eigenlijk symbolisch identificeert met haar vader, die functioneert als tweede Ander. Mevrouw K is tot hem aangetrokken, vandaar dat ze kenmerken van haar vader overneemt. Het symptoom van de hoest is dan ook niet louter een kwestie van Dora's orale driftgerichtheid, maar vooral ook een uiting van de identificatie met de geliefde van mevrouw K. Dora's vader had zo zijn eigen geschiedenis met symptomatisch hoesten; een kwaaltje waar hij blijkbaar vlot van af raakte zodra hij in de gezonde lucht was bij zijn maitresse (zie Freud, 1905, p. 147, 191)...

In Lacans lezing komt de structuur van de neurose dan ook neer op een strategie om via metaforiseringen en symbolische identificaties een antwoord te zoeken op de existentie- en intentionaliteitsvragen die langs onbewuste weg opduiken. Waar Freud het accent legt op het Ik als strijdtoneel tussen drift en *Über-Ich*, maakt Lacan dergelijke conflicten onderschikt aan hoe iemand zich beweegt binnen de symbolische orde en ten aanzien van het tekort. De casus van Dora illustreert daarbij dat hysterie een verlangenskwestie is. De taal brengt de mens ertoe om existentie vragen te stellen, maar elke benoeming en keuze realiseert steeds opnieuw een tekort dat niet zomaar op te heffen is. Zo kan Dora via mevrouw K de vraag naar vrouwelijkheid en naar het vrouwelijke verlangen stellen. De handelingen van mevrouw K (eerste Ander) functioneren weliswaar als een betekenaar, maar daarmee heeft Dora nog geen idee over wat het betekent om een vrouw te zijn. Die kwestie lost ze op door zich te richten op de verhouding tussen mevrouw K en haar vader (tweede Ander). In deze verhouding

tracht ze te lezen wat een vrouw wil, wat resulteert in identificaties met kenmerken van de vader. Vanuit Lacan gedacht, is die oplossing typisch neurotisch omdat geïdealiseerde anderen en hun manier van leven als voorbeeld en inspiratie worden genomen, terwijl zij op hun manier ook maar aanmodderen. Dergelijke strategie laat toe om blind te blijven voor de mogelijkheid en noodzaak om zelf te kiezen en creatief om te gaan met het tekort in het hart van ons bestaan.

De structuur van de psychose

Kenmerkend voor de psychose als structuur, is dat drift en verlangen op een andere manier vorm krijgen. De taal als instrument om te benoemen is weliswaar aanwezig, maar conventies en gewoontes die via het Symbolische worden doorgegeven, slaan niet echt aan en bieden weinig houvast.

De problematiek van niet-bestaan is trans-structureel, en komt dus in de psychose evenzeer naar voor als in de neurose. Psychoanalytisch beschouwd, is psychose dan ook geen kwestie van een 'andere soort mensen' of van een 'fout' in de evolutie van de mensheid. Iedereen heeft een losgeslagen verhouding met zijn natuur en we gaan er niet van uit dat psychose en waanzin het gevolg zijn van een extra organisch defect. In tegendeel, psychose biedt ons een zeer waarachtig en onverbloemd beeld van de worsteling met disharmonie, die als rode draad door eenieders functioneren loopt: "Het wezen van de mens kan niet enkel niet begrepen worden zonder de waanzin in rekening te brengen; het zou ook niet het wezen van de mens zijn indien het de waanzin niet meedroeg als limiet van zijn vrijheid" (Lacan, 1950, p. 176)⁶. Doordat de natuur ons handelen niet volledig determineert, hebben we als mens een zekere vrijheidsmarge om te kiezen hoe we ons leven inkleuren. Neurotisch functioneren wil zeggen dat we deze marge voor een flink stuk inkleuren volgens de patronen van de conventie: de voorbeelden van anderen (mama, papa of een andere idool) tonen daarbij de weg. Door de ander zo sterk als norm te nemen, wordt de aangereikte vrijheidsmarge eigenlijk maar weinig benut. Psychotisch functioneren houdt in dat veel minder geleefd wordt in het licht van de gevestigde orde en conventies. Dit biedt meer ruimte, maar botst op de limiet van wat menselijk dragelijk is. De vrijheidsmarge kan problematisch worden omwille van de eenzaamheid en de radeloosheid die opduikt wanneer je het zonder anderen moet doen. In de neurose verschijnen eenzaamheid en radeloosheid met mondjesmaat, in de psychose komen ze vaak overspoelend op de voorgrond te staan.

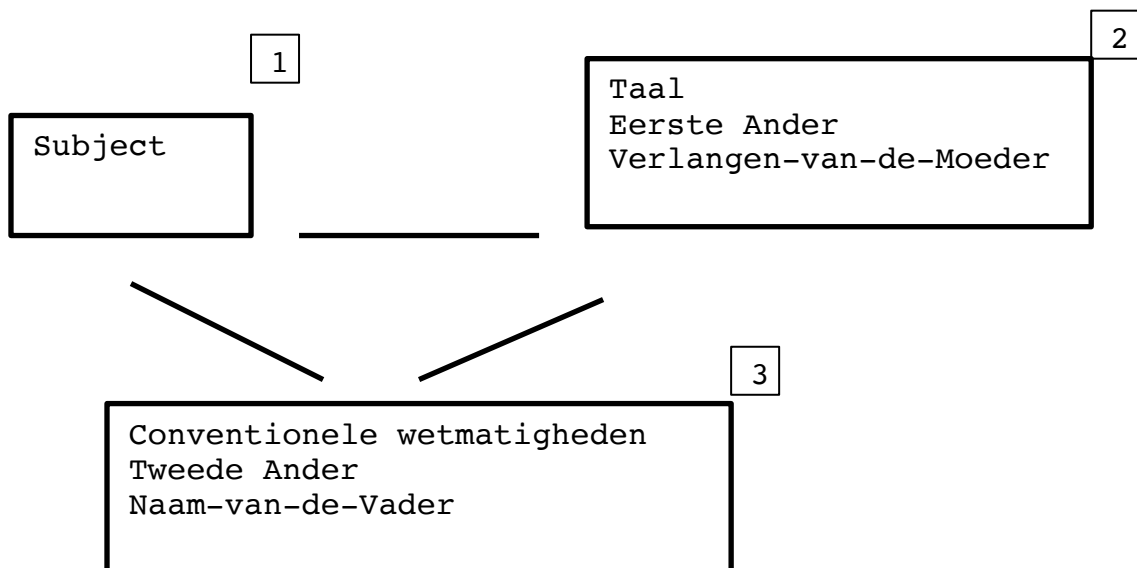
⁶ Lacan, J. (1950). *Propos sur la causalité psychique. Ecrits*, pp. 151-193. Paris: Seuil.

Ook de weg waarlangs psychisch lijden tot uitdrukking komt is trans-structureel. Psychotisch lijden toont zich vaak ook in angst, depressiviteit, een problematische lichaamservaring, relatieproblemen... Middelen die spontaan worden ingezet om de ervaring van ondraaglijkheid wat leefbaarder te maken, zoals drugs, alcohol, vlucht in *gaming*.. kunnen op zich ook problematisch worden en het forum zijn waarlangs psychisch lijden zich toont.

Twee in het oog springende symptomen die frequent voorkomen bij psychotisch lijden, zijn hallucinaties en wanen. Dit zijn symptomen die de structuur van de psychose – en dus de botsing met intentionaliteitsvragen en existentieivragen – vaak op een heel rechtstreekse manier tot uiting brengen.

Wanneer Lacan de structuur van de psychose bespreekt, dan wijkt hij stellig af van Freuds focus op verwerping en projectie. Voor hem is het vooral een probleem in het metaforisch kunnen benutten van de tweede Ander. In het licht van zijn metafoorformule stelt hij dat er bij psychose in de confrontatie met het verlangen van de eerste Ander en in de omgang met existentieivragen geen houvast wordt gevonden in een Naam-van-de-Vader. Hij benoemt dit als een forclusie van de Naam-van-de-Vader, waarbij 'forclusie' wil zeggen dat bepaalde kwesties reëel blijven en dus helemaal niet in het Symbolische worden ingeschreven.

In de neurose wordt een wetmatigheid gezocht door het verlangen van een eerste Ander te lezen in het licht van diens uitwisselingsrelaties met een derde (i.e. de tweede Ander). Dit zorgt ervoor dat relaties triangulair gestructureerd zijn:

In de psychose daarentegen blijft dat derde punt leeg. Er wordt geen symbolisch houvast gevonden in conventies. De relatie met de Ander is niet triangulair maar duaal van aard. Dit wil zeggen dat de Ander niet wordt ontdebeld tussen een Ander van de betekenaar (eerste Ander) en een Ander van de wet (tweede Ander). Het subject zit in een onbemiddelde sociale band: de verhouding tot de Ander worden niet spontaan gelezen in het licht van symbolische principes. Zolang gebeurtenissen in het contact met de Ander geen extreem karakter hebben en de Ander reëel niet teveel aanwezig of afwezig is, levert dit geen problemen. Meer nog: In de neurose staat een constante bezorgdheid over het verlangen op de voorgrond (Wat wil de Ander [van mij]? Wat wil ik?). Dat leidt tot gepieker en tot de tendens om binnen de lijntjes te kleuren. De psychotische structuur impliceert veelal een relatieve zorgeloosheid met betrekking tot anderen en conventies. Men voelt zich niet aangesproken om de input van anderen na te kauwen, wat aanleiding geeft tot grote vrijheid en inventiviteit. De kwetsbaarheid van de psychotische structuur zit evenwel in het niet ter beschikking hebben van een derde punt om het verlangen van de Ander te bevragen en om expliciet om te gaan met existentie vragen. Het effect is dat het psychisch leven sterk kan destabiliseren indien iemand via levensomstandigheden sterk wordt geconfronteerd met de vraag naar wie hij-/zijzelf is in verhouding tot anderen. Op dat moment kan een acute psychose losbarsten of declencheren.

In zijn derde seminarie (1955-1956), dat volledig ingaat op psychosen, en in de tekst *d'une question préliminaire à tout traitement possible de la psychose* (1959) bespreekt Lacan een klinische casus die deze structurele redenering kan toelichten. Het gaat om een jonge vrouw die samen met haar moeder gehospitaliseerd werd omwille van een gedeelde paranoïde waan (*folie à deux*). De vrouw was kort voordien van het platteland teruggekeerd naar haar moeder in de stad. Ze was ervan overtuigd dat haar echtgenoot en haar schoonfamilie haar wilden liquideren door haar in stukken te snijden. Zelf was ze eerder uit de stad weggetrokken om die man te huwen en samen een agrarisch bestaan uit te bouwen. Lacan, die de vrouw eenmalig interviewt in een psychiatrisch ziekenhuis, typeert de structuur van haar psychotische ervaringen door zich in het bijzonder te richten op een aantal heel concrete klachten.

De vrouw klaagt aan dat ze sinds het verblijf bij haar moeder beiden ook worden lastig gevallen door de burens. Naast hen woont een vrouw met wie ze een goed contact hadden. Recentelijk echter, worden ze door deze burens meer en meer gestoord. Zo komen ze op ongelegen momenten aankloppen en brengt de vrouw ook een incident ter sprake dat zich voordeed terwijl ze zelf in de traphal liep. Daar ontmoette ze de vriend van de buurvrouw, een gehuwde man die de buurvrouw als *maitresse* heeft. Toen ze elkaar kruisten hoorde ze de

belediging 'zeug' uitspreken. Het is een woord dat ze hallucinatoir hoort en de patiënte is erdoor in de war. Zelf, zo geeft ze aan, had ze bij de vluchtige ontmoeting niets anders gezegd dan 'ik kom van bij de spekslager'.

Lacan koppelt de ervaringen van verwarring bij deze patiënte aan het opduiken van mannelijke elementen in het verhaal: de recente problemen begonnen naarmate de geliefde van de buurvrouw op de voorgrond komt, net zoals problemen met haar echtgenoot opdoken naarmate ze dichter op elkaar betrokken raakten. De vraag naar wat een vrouw is in verhouding tot een man kan ze blijkbaar niet lezen in het licht van een symbolische uitwisselingsrelatie. Ze heeft zich geen symbolisch-normatief idee kunnen eigen maken over man-vrouw relaties, waardoor concrete ontmoetingen met een man een sterk reëel karakter krijgen. Mannen incarneren voor haar blijkbaar een driftmatigheid die onveilig is en ten aanzien waarvan ze zich niet kan verhouden. Meer nog: mannelijke aanwezigheid bedreigt haar, en de psychotische symptomen drukken deze structuur uit.

In het geval van de echtgenoot vreest ze een complot tussen hem en de schoonfamilie. Hun intenties hebben voor haar een gruwelijk-reëel karakter: als losgeslagen driftwezens kunnen ze enkel maar het slechtste met haar voorhebben. De imaginaire gedachte die dan centraal komt te staan, is om net zoals een zeug in stukken gesneden te worden. Plattelanders slachtten vroeger wel vaker dieren op het erf en Lacans patiënte vreesde dat dit haar lot zou zijn, wat haar deed wegvlugten.

Ook in relatie tot de overspelige geliefde van de buurvrouw keert deze kwestie terug. De overspelige man incarneert een mannelijk-seksuele component die ze niet kan plaatsen. Naarmate hij meer op de voorgrond treedt, wordt het contact met de buurvrouw ondragelijker. De concrete ontmoeting in de traphal toont die ondraaglijkheid heel acuut. Wat eerst en vooral opduikt op het moment van de ontmoeting is verwardheid: ze staat perplex ten aanzien van zijn aanwezigheid en kan geen symbolische kaders mobiliseren om hem te plaatsen. Kon ze dat wel, dan zou ze hem bijvoorbeeld in gedachten veroordeeld hebben omwille van zijn ongehoord gedrag en hem flagrant genegeerd hebben of misschien wel vriendelijk gegroet hebben terwijl ze het hare ervan dacht. Dit gebeurt echter niet. Lacan meent dat de ontmoeting niet symbolisch gemedieerd verloopt en daardoor reëel hard binnenkomt. Symbolisch verschijnen op dat moment slechts een aantal brokstukken en deze alluderen op de centrale onmogelijkheid waar ze op botst. Zowel haar eigen uitspraak 'ik kom van bij de spekslager' als de hallucinatie 'zeug' zijn allusies. De frase 'ik kom van bij de spekslager' zet haar met de shifter 'ik' weliswaar op de scène in relatie tot de man die ze aanspreekt, maar de verdere inhoud van de uitspraak laat niet toe om zich ruimer ten

aanzien van hem te positioneren. De uitspraak verhaalt over een concrete handeling, maar drukt geen standpunt of onderlinge positie uit. Het is een volstrekt lege uitdrukking die de ontmoeting helemaal niet metaforiseert en dus de reële spanning niet wegneemt. Slechts via de hallucinatie 'zeug' raakt die spanning benoemd. Plots krijgt het Ik van de patiënte wel een positie, maar wel slechts puur op imaginair vlak: ze wordt vereenzelvd met een stuk slachtvee. Dit beledigt haar en verontwaardigd onttrekt ze zich aan de interactie.

In Lacan's lezing zijn psychotische symptomen defensieve reacties tegen overweldigende aspecten van niet-bestaan die niet metaforiserend gelezen raken, en dus niet vertaald raken als existentie- en intentionaliteitsvraag. Psychotische symptomen drukken uit dat iemand er niet in geslaagd is om symbolische principes voor waar aan te nemen en langs die weg een positie als subject te verwerven in verhouding tot de Ander. Klinisch gezien zullen we de behandeling dan ook niet richten op het zo snel als mogelijk wegwerken van dergelijke symptomen, wel op het voeling krijgen met de structurele onmogelijkheden aan de basis van deze symptomen en op het zoeken naar een betere omgangsvorm met die kwesties.

De structuur van de perversie

De structuur van de perversie wordt gekenmerkt door een specifieke positie ten aanzien van genot, castratie en fallus. Pervers functioneren houdt in dat de castratie wordt geloofend. Waar de neurose centraal draait rond verdringing en psychose rond forclusie, is loochening (Verleugnung) is het structurerende mechanisme van perversie.

Structureel gedacht draait loochening rond het innemen van een heel dubbele positie ten aanzien van de eerste Ander: enerzijds wordt het tekort van de eerste Ander erkend, maar anderzijds wordt het ook miskend vanuit een specifieke narcistisch identificatie: 'ik weet wat de Ander ontbeert'. Perversie draait rond het hebben van een weten over wat bevrediging is en hoe dit te realiseren.

In het licht van de metafoor van de Naam-van-de-Vader wil dat zeggen dat het raadsel dat aanvankelijk als noemer van de betekenaar voor het Verlangen-van-de-Moeder opduikt, op een opmerkelijke manier wordt opgelost. Dit tekort wordt enerzijds niet verdrongen met een Naam-van-de-Vader, maar blijft anderzijds ook niet massaal overrompend open liggen. Er ontstaat een narcistische identificatie (waardoor het Ik centraal komt te staan) met een genotspraktijk waarvan het Ik meent te weten dat de Ander niets liever wil dan dat. Pervers functioneren draait dan ook rond een fallische imaginaire

identificatie: er wordt een Ik opgevoerd dat weet wat het verlangen van de ander bevredigt. In de perversie dekt een imaginair sluitend weten over het genot de waarheid van het tekort af.

Seksueel fetisjisme is op dit punt illustratief: een fetisj komt centraal te staan in iemands seksuele lustbeleving omdat a priori wordt vertrokken van de noodzaak van die fetisj.

Rond specifieke vormen van perversie bestaan subculturen waarin gelijkgestemden op een onderling aanvaardende manier hun weten over het genot met elkaar delen en in de praktijk omzetten. Websites, dating-sites, chatkanalen en specifieke events en clubs spelen daarbij een belangrijke rol. Hierin merken we dat de structuur van de perversie wel degelijk een vorm van sociale band impliceert, zij het een die nogal monotoon variaties op steeds weer hetzelfde weten tentoon spreidt.

Neurotisch functioneren gaat gepaard met fallische symbolische identificaties. Specifieke kenmerken van een tweede Ander worden overgenomen vanuit de veronderstelling dat men zo de Ander aan zich zal binden. Pervers functioneren impliceert daarentegen een spottende houding ten aanzien van de tweede Ander en conventies. Deze worden aanzien als hypocriet omdat ze het ware genot uit de weg gaan.

Kenmerkend voor perversie is ook nog dat het Ik als expliciet altruïstisch wordt gepositioneerd. Vanuit een perverse logica gedacht, worden praktijken niet uitgevoerd om zichzelf genot te schenken, maar om de ander te bevredigen.

In gevallen waarbij anderen deels of geheel tegen hun wil in perverse scenario's worden betrokken, zal veelal de logica van het initiatieritueel centraal komen te staan: De ander was onwetend en heeft via de perverse handelingen kennis gemaakt met wat er echt toe doet. Indien uiteindelijk blijkt dat de ander zich verzet tegen de handelingen, dan zal deze ervaren worden als hypocriet en laf: de ander deinst terug voor wat er echt toe doet. Het probleem ligt hierbij langs de kant van de Ander, wiens tekort en verdeeldheid hinderlijk werkt, maar zeker niet langs de kant van het perverse Ik, dat slechts de beste bedoelingen heeft.

In het geval van pedofilie kunnen we dan bijvoorbeeld het type uitleg horen waarin iemand stelt dat hij zelf geen kinderen verleidt, doch enkel ingaat op signalen die kinderen hem geven. Hijzelf wil slechts genegenheid krijgen en geven, maar omdat het kind in kwestie heeft laten blijken meer te willen, heeft hij het gegeven wat het eigenlijk wou. Het is slechts omdat het kind duidelijk genoot van zijn handelingen, dat hij er is op doorgegaan, enzovoort. Een dergelijke positionering

van zichzelf als noodzakelijke tussenschakel in de verhouding tussen een Ander en zijn genot getuigt van een fallische imaginaire identificatie: 'Ik weet wat de ander ontbeert'.

Perversie en misbruik worden soms op een lijn geplaatst, omdat een aantal perverse praktijken, bijvoorbeeld pedofilie, expliciet ingaan tegen de wet. Indien ze aan het licht komen resulteren deze in strafrechtelijke vervolging.

Zoals het voorbeeld van het fetisjisme duidelijk maakt, is perversie echter niet inherent gekoppeld aan misbruik. De wereld van BDSM (*bondage, dominance, sadism, masochism*), die op steeds grotere maatschappelijke aanvaarding kan rekenen, illustreert dit. Deze subcultuur is opgebouwd rond wederzijdse instemming tussen volwassenen. Veelal wordt gewerkt in een rituele context, waarbij men te voorspellen scenario's doorloopt, specifieke lichamelijke manipulaties uitvoert, gerichte attributen inzet en ook specifiek aangeklede ruimtes benut.

Lacan bespreekt de problematiek van de perversie vrij uitgebreid in zijn seminarie X (1962-1963) waar hij vooral ingaat op sadisme en masochisme. Voor hem zijn dit geen twee tegengestelde praktijken, maar varianten die elk op hun manier een limiet opzoeken in de angst van de Ander. Kenmerkend voor het sadisme is dat wordt gewerkt met tuchtingsstrategieën (slaan, vernederen...). In Lacans lezing draait sadisme niet rond het agressief willen behandelen van iemand anders, maar rond het opwekken van een excessief genot in het lijf van de ander. De sadist slaat niet om de ander te vernietigen, maar om hem de prikkelen en in een toestand van extase te brengen. Dit doet men door de limiet op te zoeken van wat het Ik van de ander kan verdragen indien hij wordt getuchtigd. Masochisme heeft een gelijkaardige focus op de ander. De masochist wil niet per se pijn ondergaan, maar zoekt het punt op waarbij aan gene zijde van de bestraffer een excessief genot opduikt. De angst of ultieme aarzeling in de blik, de stem of de fysieke acties van de ander, signaleren het type bewogenheid dat wordt opgezocht.

Frequent observeert men dat personen die functioneren volgens een perverse logica heel sterk met zinloosheid worden geconfronteerd indien ze in het uiten en beleven van hun weten worden beknot. Dat kan aanleiding geven tot depressie of vlucht in verdovende middelen. Veelal zoeken ze hun leven zo te organiseren dat het tot uitvoer kunnen brengen van hun weten over het genot wordt gemaximaliseerd.

Een voorbeeld van de dilemma's die perversie met zich meebrengt, kunnen we bijvoorbeeld vinden in de film 'de SM-rechter' van Erik Lamens (2009).

